

## ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ЖОҚТАУ ӨЛЕҢІНДЕГІ МҰҢ МЕН ЗАР

*К.А. Жакибаева*

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан  
kalipanur@mail.ru

### Түйіндеме

Мақалада жоқтаудың өзіндік ерекшелігі мен сарыны жайында терең зерттеледі. Жоқтаудың айтылуы, шығарылуы туралы нақты деректер мен негіздемелер беріледі. Әр жоқтаудың шығу тарихы, орындалу сарыны, мәні мен мазмұны жайында нақты түсініктер жазылады. Өлең түрінде берілетін мұңлы, қайғылы сазбен берілетін ауыз әдебиетінің бұл түрінің өзіндік ерекшелігі жайында тоқталдық. Онда о дүниелік болған адам бойындағы жақсы қасиеттер мен адамгершілік істері жайында нақты мысалдар мен деректер келтіріледі. Жоқтаудың мазмұндылығы мен көркемділігіне үлкен мән берілген. Оны айта білудің де ерекшелігі сипатталған. Құр бақырып жылап, ойбайламай, қайтыс болған адамның ерекше қасиеттері мен адам баласына жасаған жақсылықтары, кейінгі ұрпаққа қалдырған үлгі-өнегесі жайында терең мағыналы сипаттама беріледі. Оның бойындағы басқадан ерекшеленіп тұратын адами жақтарына терең үңіледі. Бұның өзі - аруаққа деген құрмет пен сыйдың нышаны. Қайтыс болған адамның жасына қарамай, оның сол ортаға жасаған игі істері мен еңбектерін халыққа паш ету. Жоқтаудың маңыздылығы о дүнелік болған кісіні мәңгілікке есте қалдыру, оның жасаған еңбектері мен қалдырған іздерін кейінгі ұрпаққа мұра етіп қалдыру мақсатында құрастырылуында.

*Түйін сөздер:* жоқтау, жанрлардың интерференциясы, қайтыс болу, о дүниелік адам, лирикалық-эпикалық және драмалық өлеңдер, категория

### Кіріспе

Жоқтау өлеңі - зарлау, мұңлы музыкалық сарында жазылатын шығарма. Оның ерекшелігі - қайтыс болған адамның ортада жоқ екендігін, енді қайтып келмейтінін зарлай отырып жеткізу. Орны толмас үлкен қайғы екенін жұртқа жария ету. Қайғыны жұртпен, туған-туыс ағайынмен бөлісу. Іштегі шерді шығару мақсатында құрастырылады. Жоқтау - халық ауыз әдебиетінің бір түрі. Адам дүниеге келгенмен, мәңгілік емес екенін біліп, сұм ажалдың бір күні келіп адам жанын алатын да білген. Бұл дүниенің жалған, шын дүниенің бар екенін де қасиетті кітаптардан оқып біліп отырған. Сондықтан қайтыс болған кісінің бойындағы ерекше қасиеттері мен адамға, туған-туыс бауырға жасаған ізгі істері мен қасиеттерін осы жоқтауда ерекше атап көрсеткен. Жоқтауды о дүнелік болған адамның анасы, жары, әпке, қарындастары, сіңлілері жеткізген. Оны сол отбасында ақындық қасиеті бар адам жазатын болған. Егер ондай адам болмаған жағдайда сол ауылдағы ақынға немесе басқа да ақындарға жаздыратын болған. Ахмет Байтұрсынов: «Жоқтау өлген кісіні жоқтап сөйлеу. Жоқтау көбінесе белгілі адамдарға айтылады. Өлген адамның әйелі, иә қызы, иә келіні зарлы үнмен өлген адамның тірідегі істеген істерін, өлгенінше бастарына түскен қайғы-қасірет, күйіктерін шағып, жылағанда айтатын жыр түріндегі сөз – жоқтауды көбінесе ақындар шығарып береді. Сондықтан жоқтау ақын лұғатты келеді» [1; 308].

### Материалдар мен әдістер

Мысалы, Мұқтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясында Бөжей қайтыс болғандағы қыздарының жоқтауын мысалға келтіретін болсақ, Бұл кезде Бөжейдің өз үйінде әйелі, екі қызы қара сұр шаршыларын шорт байлаған. Әйелі қара шашын тарқатып, жайып тастаған. Екі беті ұштарын тырнақтарының табын сақтап, жарадар боп тұр. Бөжейдің екі қызы да бар сөзін анық қып, анда-санда «аһ» деп, жалын атып қойып, сұңқылдап зарлап отыр.

- «Әкекем... жеткізбей кеттің... арманда кеттің... зармен кеттің, жетім бейбақ біз болдық... пана кім?.. Неге аңыраттың?» деген сияқты жерлерге келгенде, барлық үйдің іші қайта егіліп, тыйыла алмай, тұншыға жыласады [1; 180].

Бұл жоқтаудан қазақ халқының салт-дәстүріндегі кейбір ерекшеліктерді көруге болады. Мұндау жоқтауды халық орынсыз, құр айқайлап жылау деп қабылдайды. Әйелдің бетін тырнап, шашын жайып жылауын құп көрмеген. Ойбайлап жылауды да дұрыс көрмеген. Ондай кезде сабырға шақырып, аруаққа ауыр тиеді деп ескертіп отырған.

*Ойбайлап шабу мақұл ма?  
Жыласа да жақынға,  
Қазақтың мұндай әдеті  
Тіпті теріс ақылға [2; 160].*

«Үлкен үйдің сыртына жастар жеткенде үй ішінде жоқтау айтып, жылаған аз әйелдің үні шықты. Әбіш те үйге жылап кірді. Ұлжандай ананы жоқтап отырған екі келіні - Ділде мен Еркежан екен. Ділде мұны құшақтап, бауырына ұзақ қысып, көп жылады. Ұлы ана, қарт әжеден айрылғандық, оның орны қанырап қалғандығы - бір дерт.

- Қалқам Әбіш, әжең сені де көп ойлады ғой марқұм. Өзінен өрген өрен-жаранның ішінде жалғыз сенің шетте жүргеніңді қанша уайым етуші еді. «Басы ауырып, балтыры сыздаса серігі жоқ, бұтағынан үзілген мәуем еді, дегеніне жеткенін, пісіп толғанын әкесіндей-ақ аңсаушы ем!» деп, көп күрсінетін. Осыны саған айту маған бір қарыз еді,— деп, Әбішке ажарлы, ойлы көзін аударып, ұзақ қарап отырды [3; 145]. Бұл да - қазақ дәстүріндегі жоқтау ішіндегі аруақтың өзінен кейінгі ұрпаққа қалдырған аманаты. Шет жерде жүрген немересін уайым қылған әже немересінің бір басының екеу болғанын күткен үміті екенін ана меңзеп отыр. Бұл аманатқа қиянат жасамай, әже ниетін жеткізумен қатар, ана үмітінің бір ұшын білдіру еді. Бұл да - қазақ халқының аса құнды дәстүрінің бірі. Жоқтаудың тағы бір маңыздылығы - аруақты орынды түрде жоқтай білу. Оны мына үзіндіден байқай аламыз.

- Әсіресе, Зейнеп дауыс сала бастағанда, үйінің сыртына келіп пәуескеге мініп немесе жүкке сүйеніп сыбырласып отырып тыңдайтын балалар, жастар да болады. Зейнеп ескі шежірені де біледі екен. Жоқтауының арасына Оспанның әкесі Құнанбай қажыны да қосады. Енесі Ұлжанды да туган анасындай, ардақтап жоқтайды. Оспанның үлкен әкесі Өскенбай биді де атап, мақтап кетеді. Кейде ұзақ айтатын даусына бұл ауылдардың арғы атасы Ырғызбайды да қосады. Көп жастар «Ырғызбай» деген ру атын білгені болмаса, дәл сол Ырғызбайдың өзі немен даңқты болғанын білмейтін. Ұмытқан нәсіл есепті, арғы заман адамын көп ойламайтын. Ал мынау білгір айтқыш келін Оспанды мақтау үшін, оның балуандық, батырлығын айтады. Соны арғы тектен келе жатқан ата қасиеті етіп, көтере сөйлейді. Осындайда Ырғызбайдың жас кезінде «Түйе балуан» болғанын жыр етеді. Қазақ пен Қоқан болып кездескен бір үлкен аста Ырғызбайдың бас балуанға түсіп, Қоқанның қоңыраулы балуанын жығып, бесік жамбы алғанын айтады. Зейнептің дастанына Ырғызбайдың үлкендері тегіс ырза. «Талайдан бері айтылмаған жақсы жоқтау осы Зейнептің жоқтауы» десіп, көп жастарға жаттап алуға да бұйыратын [3; 221]. Яғни, мұндай жоқтауларды халық қолдап, «орнымен жоқтады» деп баға беріп отырған. Тіпті кейбіреулер көңілге жаққан жоқтаулары жаттап алып, айтып жүретін болған. Міне, жоқтаулар осылай ауыздан-ауызға таралып, халық ауыз әдебиетінің асыл мұрасы болып табылуда.

Жоқтауда ата арманы да өлең түрінде жеткізілген. Мысалы ұлы Әбдірахман қайтыс болғаннан кейін Абай оған арнап жоқтау жазды. Халық арасына кең таралып, халық арманына, кейінгі буын, жас төл арманына айналады.

*Жаңа жылдың басшысы ол,  
Мен ескінің арты едім.  
Арман деген ащы сол,  
Сүйекке тиді, қарт едім!*

*Қайғы болды күйгендей,  
Ол қуатым еді рас.  
Көзге қамшы тигендей,  
Шыр айналды артқы жас! [4; 191]* деп, ақын арманын жоқтау түрінде жеткізеді.

Бұл жоқтауда тек әке арманы ғана емес, халық арманына, қараңғыда қамалған ел арманына мегзейді. Әбдірахманды жаңа заманның өкілі, жас қауымды білімге, өнерге жетелейтін көшбасшы болатын еді деп армандайды.

*Білім алдың, бас болдың,  
Көкірегіңді кермедің.  
Ел ішіне сау келсең,*

*Тағылым айтпас ер ме едің!  
Жол көрсетіп сонда өлсең,  
Арманым бар дер ме едім!... ..*

*Замана, неткен тар едің,*

деп, тағы бір у толқынын жұта құшқандай болады... Әбдірахманның білімге ұмытылғанын, қарапайым, адал, шыншыл болғанын айтып зарлайды. Елге аман-сау келсең, ескінің сарқыншағы маған да берерің көп еді деп жоқтайды ақын жүрегі. Жас та болсаң, елге, жас буынға үйретер тағылымың, білгенің, көргенің көп еді деп зар қағады әке. Өмірдің қатал, тар екенін айтып жырлайды. Кей жастарға оның көп мінезін, жаратылысын үлгі қыла сөйледі.

*Сол қалқамды қоймаған!.. [4; 191]*

*...Тақаптар жалған онда жоқ,  
Айнымас жүрек көңілің бал...  
...Аз өмірін ұзайтқан.  
Ғылымға бойы толған соң,  
Көрген жерін молайтқан.  
Оқып біліп болған соң,*

*Қырым, Кавказ, Түркістан,  
Ресей, Сібір қалмады.  
Хабарланыпәртұстан,  
Көрмей дамылалмады!  
Құйрықты жұлдыз секілді,  
Туды да, көптұрмады!.. – дейді.*

Білімге құмарлығын, ынтықтығын, шаршамай, жалықпай білім іздеп бармаған жері қалмағанын, өмірінің соңына дейін білімге ұмтылғанын айтады. Құйрықты жұлдыздай жарқ етті де, 27 жасында жоқ болды дейді. Ақын ұлының жақсы қасиеттерін халыққа жария ете отырып, жастарға үлгі боларлық қасиеттерін айтып мадақтайды. Мақтай отырып жоқтайды. Жоқтау барлық адамның жан дүниесін тебіrentетін, сай-сүйегін сырқырататын, егілтетін болуы керек. “Өлеңмен жер қойнына кірер денең” деп ұлы Абай атамыз айтқандай, жоқтау әсем дауысты әйелдердің айтуымен құлаққа жетсе, күңіренген жұрт ұйып тыңдап, еріксіз егіледі. “Өлім сынға барады” деген. Сынның бірі – жер-ошағы қоңырсымай қалды делінсе; енді бірі жоқталмай қалуы. Яғни бұдан шығатын қорытынды, кез келген әкеден не шешеден немесе туған бауырынан айрылған жас бала оның қандай адам болғанын, елдің алдындағы қадір қасиетін, қалдырған ұлағатын сол жоқтауды тыңдай отырып ұғынады.

Жоқтау барлық адамның жан дүниесін тебіrentетін, сай-сүйегін сырқырататын, егілтетін болуы керек. “Өлеңмен жер қойнына кірер денең” деп ұлы Абай атамыз айтқандай, жоқтау әсем дауысты әйелдердің айтуымен құлаққа жетсе, күңіренген жұрт ұйып тыңдап, еріксіз егіледі. “Өлім сынға барады” деген. Сынның бірі – жерошағы қоңырсымай қалды делінсе; енді бірі жоқталмай қалуы. Яғни бұдан шығатын қорытынды, кез келген әкеден не шешеден немесе туған бауырынан айрылған жас бала оның қандай адам болғанын, елдің алдындағы қадір қасиетін, қалдырған ұлағатын сол жоқтауды тыңдай отырып ұғынады [5; 18].

Адамзаттың алыбы болған ақынды Әйгерім Абай қабірінің басында жоқтайды. Бұл жоқтау - бұл өңірде, бұл шаққа дейін Абай жөнінде әлі күнге қазақ баласы айтпаған жоқтау. Елдің қандай қадірлісі еді Абай?! Асыл жардың үнімен, халық ұлы Дәрмен Абайға халық атынан үн қатады. Саналы ата, ойлы азамат ой таратып еді. Оның үні мен өрісі бар, үміті бар жас буын жамандықтан жиренгенін, жақсы күнді көксегенін таратып айтады [6; 397].

«Тегі жағынан ақсүйек сұлтандардан шыққан немесе қоғамда көрнекті орын алатын қазақтардың қазасында жылап-сықтап, жоқтаумен өлең айтылады. Мұнда марқұмның түрлі қасиеттері жырланады. Жесірдің күйеуін, қызының әкесін, немесе қарындасының ағасын жоқтап өлең айтуын қазақтар «жылау», иә болмаса «жоқтау» деп атайды», бұл халық поэзиясын алғаш ғылыми тұрғыдан жүйелеген шығыстанушы Әбубәкір Диваевтың жоқтауға байланысты берген пікірі [7; 44]. Жоқтау негізінен ел арасында беделді, елге белгілі, халық қадір тұтатын ер-азаматтарға қайтыс болғанда айтылған. Олардың бойындағы ерекше қасиеттерді баса атап көрсеткен. Мысалы, қақтың біртуар азаматы, ғалым Шоқан Уәлиханов қайтыс болғанда бала қайғысынан орнынан тұра алмай жатқан Шыңғысқа келіп, Орынбай ақын:

*«Уа, Шыңғыс, Зейнеп ханым, көтер басты!*

*Баласы жеті момын келіп тұрмыз,*

*Күңіреніп босағаңа төгіп жасты»* -деп, жеті ата баласының Шоқан өліміне қайғырып, ортақтаса келіп отырғанын айтқан екен. Ғалымның бойындағы басқадан ерекшеленетін қасиеттерін айтып мұндасыпты.

*Тарихтан талай адам көрген едік,  
Қызықты нелер дәурен сүрген едік.  
Жасымыз мұнша жасқа келгеніше,  
Шоқандай науша жасты көрмеп едік.*

*Тағдырдың жазғанына көнбеске амал жоқ.  
Қыршын жас, қайран Шоқан өткен бүгін,  
Күйзелтіп елі-жұртын кеткен бүгін.*

*Аяулы жарқын жүзін еске тастап, Дүниеден ем таба алмай өткен бүгін.  
Әзелде солай жазса не істейсің?!  
Бұйырса тағдыр қалай бас имейсің?..  
Қайран жас қызғыш болған халық үшін,  
Қалайша қазасына күйзелмейсің?! - деп, Шоқанның орнының ерекше екенін айтып жоқтайды.*

*Дүниеден кедей де өткен, сұлтан да өткен,  
Шәрбәтін бұл өлімнің әркім күткен.  
Қоймайды ажал сені тығылсаң да,  
Аплатон галым о да қайда кеткен?!*

*Ақыры бұл нәубатты көпке жетіп,  
Ғұлама білгіштердің бәрі кеткен.  
Алды-арты осындайға жеткеннен соң,  
Бүгінде қасіретіңді саған келген,*

деп ажалға ешкімнің де қарсы тұра алмайтынын айтады.

Бұл сенің ғана басына түскен қасірет емес, бүкіл елге, руға, халық басына түскен қайғы деп жоқтайды Қайғыға ортақтасады, ел, жұрт, қауым болып қабырғасы қайысады. Ал Шоқанның жары Айсара былай деп жоқтапты:

*Шоқан сүйген жарымыз,  
Жігіттің гүлі, нарымыз.  
Ажалға тоқтау бола алмай,  
Сарқылды қолда барымыз.*

*Ажал келіп қиядан,  
Сұңқарым ұшты ұядан.  
Сүйген жарым бүгінде  
Өтіп кетті дүниядан!..*

30 жасында қайтыс болған Шоқанның артында ұрпақ қалмағанын айтып:

*Отызыңда дем бітті, Топтан озған тұлпарым!  
Өлшеулі күні саналған. Данышпан сізден айрылып,  
Ұрпақсыз өттің, сұңқарым, Қолымды кімге артамын?! –*

деп, өзінің кімге сүйенерін білмей, азаматынан айрылып, жесір қалғанын айтып қайғырады.

*Қадірін білген ел жұртым,*

*Шоқандай асыл пенденің, - деп, ел-жұрт, халқының аса құрметтейтінін айтады. Ата-баба, әкешелерінің ел арасындағы беделін айтып мадақтайды.*

*Басына бақыт құралған,  
Бабалары ту алған.  
Әкесі де дәулетті,  
Мырзалықта сыналған.*

Шоқанның бұған бауырлары туралы:

*Алтау еді басында  
Бір атадан таралған.  
Бір атадан жаралып,  
Анадан алтау туғызып,  
Ата жолын қуғызып,  
Шылауға қырсық оралған.  
Біреуі өтті дүниеден  
Қалды тірі бесеуі,  
Бір атадан таралған! –деп, Шоқанның дүниеден өткенін жырлайды.*

Өмірде байлыққа, атақ-даңққа қызықпай, білімге, ғылымға құштар болғанын айтады. Өз еңбегімен адал өмір сүріп, қарапайым болып өмірден өткенін айтып:

*Адалдан жизган теңгені,  
Ақкөңіл, ашық пенде еді.  
Мен ақсүйек екем деп,  
Елге айтып көрмеді.  
Дүние, шіркін, жалған-ай!  
Кемеңгерді алғаны-ай!  
Боз інгендей боздаттып,*

*Басыма қайғы салғаны-ай!* - деп, оның бойындағы адалдық, шыншыл қасиеттерін баса айтады.

Қайғырып зар илейді. Шоқандай асылдың дүниеден ерте кеткенін жоқтайды. Сонымен қатар ата-баба әке-шешелерінің әулие адамдар екенін айтып жырлайды.

*Абылай атты бабамыз  
Әрқашанда жол тапты,  
Ұрпағына бақ қонып  
Басын мыңға балапты.  
Немересі ер Шыңғыс  
Билікті істі қалапты.  
Баласы соның Шоқан ер,  
Ой ойлаған алыстан.  
Шоқан ердің атасы –  
Уәли деген арыстан,  
Қабыл болған батасы,  
Қатардан асқан данышпан.*

*Нағашысы Шорман би  
Жақсылармен табысқан.  
Жаяу Мұса - жан досы,  
Тәуірлерге жанасқан.  
Анасы Зейнеп ақылды,  
Сыйлап өткен төрелер,  
Шоқандай тапқан асылды.  
Алтын ана кемеңгер,  
Айғанымдай әжесі,  
Көңілім боп тұр қаяулы!*

Шоқан қазасын әке, анасы, бауырларына жеткізеді. Ер-азаматы қазасына қайғырады.

*Сырымбеттегі әкеге  
Үш қайтара сәлем де!  
Ағасы өтті дегейсің!  
Інілерге, сұраса-ай  
Дұғай сәлем айта бар,  
Қайтыс болды баласы-ай,  
Шоқан ердің еліне!  
Ағайын-туған нағашы,*

*Ардагер жарым ер Шоқан,  
Орның бір болсын бейіштен!  
Топырағың торқа боп,  
Иманың болсын жан-жолдас!  
Артыңда қалдым тиіп оқ,  
Өзіңдей маған жар болмас!*

Жоқтау қазіргі заманда да өз жалғасын табуда. Қазақтың белгілі журналист қызы жалғыз ұлы қайтыс болғанда дүйім жұртқа жоқтауын жеткізді. Бүкіл ел, жұрт, қауым болып Ананың зарына құлақ салды. Ел болып күңіренді. Жалғзынан айрылған Ана мұңын ел болып көтерді. Қайғыны бөлісті.

*Уа, Тәңірім,  
Берен қылып бердің ұл,  
Қайтып алдың. Шемен қылып шер-ғұмыр...  
Жатырымды жарып шыққан жалғызды,  
Құшағына алып кетті жер жұмыр.  
Алып кетті жігіт болған кезінде,  
Арман болған, үміт болған кезінде,*

*Ұлтын сүйіп ұлық болған кезінде,  
Кемеліне күліп толған кезінде.  
Көңіл бөліп көркем етіп кешімді,  
Келін келіп жалғайды деп көшімді.  
Жүргенімде, алып ақыл-есімді,  
Өлім келіп үмітімді өшірді!.. -  
деп, алты Алашқа мұңын, зарын жолдайды.*

Өзінің ел, ағайын туыс ішіндегі абырой, атағын, ұлынан айрылған соң, аласұрған өмірінің мәні кеткенін айтып, зар жылайды. Енді ғана кемеліне келіп, оңы-солын танып, ұрпақ жалғастырар шағында дүнеден өткенін, үмітінің үзілгенін айтады.

*Алты алашқа аты мәлім Сәуле едім,  
Байтақ едім,  
Бақшалы едім, баулы едім,  
Асқақ едім, асқар едім, таулы едім!  
Аласұрдым аласарып зәу көгім.  
Өмірдегі жеңілісім, жеңісім,*

*Бәрі, бәрі, бәрі, бәрі сен үшін.  
Бәрін жасап жақсылықтың сен үшін,  
Керек десе, досты ұмыттым сен үшін,*

*Ұлым, ешкім баспасын деп еңсеңді,*



*Тау қопарып, тасты үгіттім сен үшін.  
Кешір, ұлым, кешір, мені, кеш, ҰЛЫМ,  
Тәңір, тағдыр екі етпейді шешімін.  
Мерекемнің шырқын бұзып кетті ажал,  
Берекемнің бұзып кіріп есігін.*

Ажалдың алдында адам баласының әлсіздігін, дәрменсіздігін, ұлының өліміне амал жоқтан мойынсұнғанын мойындайды.

*Жалғыз өзің мысын басып мың ездің,  
Жүрушіедің, менің көркем мінездім.  
Ана! – десең жан-жүректі тербейтін,  
Сенің үнің, сенің үнің – шын өзге үн!  
Анаң болдым, ақ сүтіме разымын,  
Жіберейін, бойыңды енді жаз, ұлым.  
Жазымышты алдым ба екен, жазғырып,  
Кешір, Алла, болса тілден жазығым?!  
Енді сенің күлгенің де құр елес,  
Күлім қағып жүргенің де құр елес.*

Алланың бұйрығына, тағдырдың шешіміне амал жоқ көнетінін білдіреді.

*Ақыл-ойың, парасатың әдемі,  
Бәрі өзіңе жарасатын әдемі.  
Тамсандырған таңғажайып әлемің,  
Қарсы алдыңнан жол ашатынәдемі.  
Куә болдым самғауыңа, мыңшүкір!  
Куә болдым арманыңа, мың шүкір!  
Сені күткен асыл, асқақ сезіммен,  
Түндеріме, таңдарыма, мың шүкір!*

*Тірі болып жүргеніммен... жансызбын,  
Өтіп жатыр мағынасыз, мәнсіз күн.  
Сен Анаңның айыптама көз жасын,  
Мен ажалдың алдында, ұлым, әлсізбін...*

*Дәл осындай қасіретті, қайғыны,  
Ешбір Ана ешбір жанға тілемес.  
Жүрегімнің лүпілінде қаласың,  
Болмысымда, бітімімде қаласың.  
“...Жібер” дейді, жіберейін бара ғой,  
Қалады артта аза тұтып Анашың - деп,  
ұлының ез емес, нағыз ер болып туғанын  
айтып, көңілге демеу тұтады. Артында  
қалғанын айтып, мұндай қайғыны ешбір  
Ананың тілемейтінін айтады.*

*Аз да болса, мол да - мұра, мың шүкір!  
Айналдың сен қорғаныма, мың шүкір!  
Менің ғана ғұмырыма бұйырып,  
Менің ұлым болғаныңа, мың шүкір! - деп,  
Алланың бергеніне, ұлының арқасында Ана  
атанғанына шүкірлік етеді.*

Ұлының сәбилік шағынан ержетіп есейген шағына дейінгі қызықтаған кезеңдеріне шүкірлік етеді. Жиырма екі жасқа дейінгі бірге өткізген күндері мен түндеріне риза болады. Сондай ұлды өмірінің мәні еткен, соның ғұмырына бұйырғанына шүкірлік етеді.

### Талқылау

Жоқтау - қазақ дәстүрінде ең қайғылы, мұңды әуенмен жазылатын шығарма. Оның сөзінде де адам жанын мұңайтып, қайғыға берілетін әсері болады. Негізгі тақырыбы да қаза болған адамды жоқтауға, оның ізгі істерін, адами қасиеттерін баса көрсете отырып, мұңға, зарлауға бағытталып жазылады. Қазіргі уақытта жоқтау айту дәстүрден қалып барады. Қаза болған кісінің қадір-қасиетін бағалайтын, оның орны толмас қайғы екенін түсінетін адам ғана жоқтаудың маңыздылығын түсіне алады.

Ұлы Ибраһим шетінейтін уақытта Алла елшісінің (с.ғ.с.) көзінен жас сорғалап тұрады. Сонда сахаба Абдуррахман ибн Ауф одан: «Уа, Алла елшісі (с.ғ.с.)! Сен де жылайсың ба?» деп таңғала сұрағанда, ол (с.ғ.с.): «Ей, Ауф, бұл мейірімнің жасы ғой» деп одан сайын қатты жылап жібереді екен. Сөзін жалғастырған Пайғамбар (с.ғ.с.): «Көздер жылайды, жүректер қайғырады. Алайда, Алланың рұқсат еткенінен асып тағдырға қарсы сөз айта алмаймыз» деген екен. Сондықтан жоқтаудың өз орны мен маңыздылығы бар екен [7; 14].

Жоқтаудың ежелгі үлгілері үнді эпосы “Махабхаратада” да, Гомердің поэмасы “Илиада” да, Мысыр жырларында да кездеседі. Жоқтау үлгісіндегі жырларды ежелгі грек трагедияшылары, сондай-ақ Рим ақындары Катулл мен Вергилий де жазған [7; 31].

Орыс мәдениеттанушысы И. В. Кобыреваның айтуынша: «Несомненным представляется и то, что плачевая культура, несмотря на ее традиционный характер, утверждает именно общечеловеческие жизненные ценности, наполненные вечными смыслами духовного очищения и возрождения» [8].

Қазақ фольклорында жанрлардың интерференциясы кезінде кездесетін ерекше түрлердің бірі жоқтау жыр(лар)"деп аталатын лирикалық-эпикалық және драмалық өлеңдердің категориясы болып табылады. Бұл жырлар ауызша түрде төмендегідей зарлы түрде айтылады [9; 105].

Анан келді зарланып, / әкең отыр сандалып, / Көре алмаған коп дұшпан, / сыртынан келер қамданып. Қайғы - адам басына түскен дауыл. Әке мен ана үшін қайғыны күту - аса зор ауыр нәрсе. Сол кезде басына түскен қайғыны "Дұшпаны көре алмайды, ағайын бөліп бере алмайды" деген мақалдағы маңызды сөздермен байланыстырады. Жаулары шоқ-шоқ деп табаласа, туыстары оның ашуын бөлісе алмайды [10; 120].

Жоқтау тек қазақ халқы дәстүрінде ғана емес, барлық ұлттарда да кездеседі. Мысалы, тәжік халқында қайтыс болған адамды жоқтаудың да өзіндік ерекшелігі бар. Мысалы, тәжік ғалымы Бахринисо Кабилованың «Дәстүрлер торында» зерттеуінде жоқтаудың түрін былайша келтіреді:

*Сенің аяқ астынан болған өлімің мені қансыратты, қымбатты бауырым,  
Сенің жетімсіреп жәутеңдеген ұлдарыңның көздерін көріп, зар жалаймын, жан ағам!  
Сұлу да көрікті әйеліңді неге ғана қалдырдың орта жолда?  
Сенің шаңырағы ортасына түскен үйіңде отырып, қайғыра жылаймын...*

*Сен анамыздың, шаңырағыңның тірегі едің!  
Анамның зарын тыңдай отыра, мен де еңіреп жылаймын,  
Ауру екі бауырыңның қамқоры едің, ағатай!  
Артыңда зар илеп қалған екі бауырың үшін зарлаймын!*

*Айқайлап жылауға мүмкіндік жоқ, ол болмайды,  
Қайғыдан саған арнап жоқтау жазам, келері тек сол ғана,  
Қолымыздан келері тек жылау ғана, қайғыру,  
Мына өмірде барлығы тек бір Алланың қолында! [ 11; 427]*

Қазақ тарихындағы Желтоқсан көтерілісінде қыршын кеткен жастарды да ұлы ақын М.Шаханов жоқтайды. Елдің Тәуелсіздігі жолында жанын құрбан еткен жастарды зар илеп жырына қосады:

*Желтоқсанда шындық жырын шырқаймын деп шарқ ұрдың,  
Желтоқсанда егеменді ел болсақ деп талпындың.  
Кеудеңде әлі сызы жатыр сол кездегі салқынның,  
Айналайын жас қайраты, жас өркені халқымның.  
Темір қолдар қуатты еді алқымыңды қаусырған,  
Намысыңды жықпай өттің нәубет, дүлей маусымнан [12; 27].*

Ел, халық тәуелсіздігі үшін шаһид болған жастар ерлігін мадақтай отырып, оладың қайтпас қайсарлығы мен жүректілігін мақтан етеді. Қыршын кеткен жастарды жоқтайды.

Қазіргі жоқтаудың түрлері де бұрынғы жоқтаумен сарындас болып келеді. Жарасқан Әбдірашевтің Сағат Әшімбаев қабірі басындағы жоқтауы да - сол жоқтаулардың сарыны тәрізді азаматтың бойындағы ерекше қасиеттерін еске алу. Жақсы есімнің мәңгілікке ұрпақ санасында өшпейтінін жырлайды. Қайтыс болған жан жолдасының қазасын қабырғасы қайыса жоқтайды. Қайтпас сапарға кеткен досы атының мәңгілікке өлмейтінін, өшпейтінін көңілге медеу тұтады.

Тауыспай тым тілеулестер тағатын,  
 Сағатымыз туды ақыры соғатын.  
 Менің кенет минуттарым іркіліп,  
 Сенің кенет тоқтап қалды сағатың!..  
 «Қырды асатын кездеріміз – алда әлі,  
 Сырласатын кездеріміз – алда әлі!» –  
 Деген ұдай көңіл бізді алдады...  
 Неге бұлай өмір бізді алдады?!  
 ...Әй, Сағат-ай, қадіріме жетпедің,  
 Дәл өзіңдей досым көп қой деп не едің?!  
 Мақтау өлең жазайын деп жүргенде  
 Жоқтау өлең жаздырғаның неткенің!  
 Өжеттіктен өрмелеген өрдегі,  
 Өшпек емес өміріңнің өрнегі!  
 Есіміңнің өлмесіне ел кепіл,  
 Бесігіңнің жұмсақ болсын жөргегі! [13; 134]

### Қорытынды

Жыл толғанда ауқатты адамдар сауын айтып, ас береді. Тарихи деректерде ең ірі астарға 300-дей жылқы, 1000 қой, 1000 саба қымыз құйылатыны туралы да айтылады. Бата оқыр кезінде қазақ дәстүрінде сойыс малын, сусынын апаратын дәстүр бар. Сол сияқты қазақ халқы аруақты сыйлап, табынып, қастерлеп келген халық. Сол үшін аруаққа арнап «шек» беріп, мал сойып, ас-суға құран оқытады [14; 136].

Жоқтау жырының езіле еңіреген боздауық салқын сарынынан санаң сан-саққа тартып оянады. Сезімің сенделіп, сең соққандай мұңлы, азалы күй кешесің. Жаның жылап, құлағың шулап, сөз күдіретінен именесің, еңсең бір түсіп барып иілесің [15; 3].

Жалпы қазақ халқы «Басқа түссе баспақшыл» дей отыра, қайғылы қазаны ағайын-туыс, ел-жұрт болып, жұмыла отырып, көтере білген. Жоқтау арқылы іштегі шер-мұңын шығарған. Арманда кеткен боздақтың бойындағы қасиеттерін жария ете отыра, дүниеден өткенін жырлайды.

Жоқтау – қай халықтың болса да қазынасы. Халық бар жерде, өлім де бар, оны жоқтау да бар.

### Пайдаланылған әдебиеттер

1. Әуезов М. (2013). Абай жолы: роман-эпопея. Алматы: Жазушы.
2. Құдайбердиев, Ш. (1988). Шығармалары : өлеңдер, дастандар, қара сөздер. - 560 б.
3. Абай (2002). Шығармаларының екі томдық жинағы: Өлеңдер мен аудармалар.- Алматы: Жазушы, 2002. - 296 б.
4. Құнанбайұлы, А. (2005). Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Т. 2: Өлеңдер мен аудармалар, поэмалар, қарасөздер. – Алматы: Жазушы. – 336 б.
5. Байтұрсынов А. (2003). Бес томдық шығармалар жинағы. Алматы: Алаш. – 1 т. – 408 б.
6. Смағұлов Е. М. (2007). Қазақтың ас беру дәстүрі: әлеуметтік-саяси қызметі (XVIII–XIX ғғ. деректері бойынша). Диссертациялық жұмыс. Алматы. - 441 б.
7. Мың бір мақал. Жиырма үш жоқтау. / Құраст.: А. Баржақсы баласы, А. Байтұрсынұлы, Ә. Бөкейханұлы. Алматы: Қазақстан, 1993. - 96 б.
8. Конырева, И.В. (2003). Плач как феномен русской культуры. Автореферат дисс. канд. культурологии. Комсомольск-на-Амуре. <https://www.disserscat.com/content/plach-kak-fenomen-russkoi-kultury>
9. Abduov, M., Abduova, N., Stanciu, N. (2019). Image, Function, Meaning, and Structure: The Role of Aphorisms in the Kazakh Epic Poem Kyz Zhibek. *Studia Mythologica Slavica*. Pp. 99-118. <https://doi.org/10.3987/SMS20202306>
10. Babizhan, B.Z., Berdibay, A.R., Baisakalova, A.B., Chukmanov, Y.T., Ulkenbaeva, A.N. (2021). Contemporary Song Folklore of the Kazakhs of the South-West Zhetysu: The Experience of Musical and Regional Research. *International Journal of Criminology and Sociology*, 10, 120-132
11. Кабилова Б. (2005). Женские песни - женские истории. В: Женская устная история: Гендерные исследования. Часть II. Бишкек: ОФ «Центр издательского развития». -512 с. Сс. 417- 449.
12. Шаханов М. (2000). Жаңа қазақтар: Таңдамалы жырлар. //Құраст. Қ. Ағыбаева. Алматы: Білім. - 224 б.
13. Әбдірашев Ж. (1991). Өлеңдер жинағы. Алматы: Жазушы. - 190 б.



14. Кәмәләшұлы Б. (2006). Қазақтың байырғы баспаналары, үй-жиһаздары, ұлттық киім-кешек, ыдыс-аяқ, ас-сусын, тамақ-тағамдарына қатысты салт-дәстүрлері. Алматы: Өнер. - 152 б.
15. Бопайұлы Б. (2020). Қазақ халқының жоқтау жырларына түсінік. Алматы. - 32 б.

### References

1. Auezov M. (2013). Abaj zholy: roman-epopeya. [The Path of Abay: novel-epic]. Almaty: Zhazushy. [in Kazakh]
2. Kудайбердиев, Sh. (1988). Shygarmalary: olender, dastandar, kara sozder. [Works: poems, sagas, words of edification]. 560 p. [in Kazakh]
3. Abay (2002). Shygarmalarynyn eki tomdyk zhinagy: Olender men audarmalar. [A two-volume collection of his works: poems and translations]. Almaty: Zhazushy. 296 p. [in Kazakh]
4. Kunanbayuly, A. (2005). Shygarmalarynyn eki tomdyk tolyk zhinagy. T. 2: Olender men audarmalar, poemalar, karasozder. [A complete two-volume collection of his works. Vol. 2: Verses and translations, poems, prose]. Almaty: Zhazushy. 336 p.] [in Kazakh]
5. Baitursynov A. (2003). Bes tomdyk shygarmalar zhinagy. 1- t. [Collection of works in five volumes. Vol. 1]. Almaty: Alash. 408 p. [in Kazakh]
6. Smagulov E. M. (2007). Kazaktyn as beru dasturi: aleumettik-sayasi kyzmeti (XVIII–XIX gg. derekteri boiynsha). Dissertaciya lyk zhmys. [Kazakh cuisine: socio-political activity (according to the data of XVIII-XIX centuries). Dissertation work]. Almaty. 441 p. [in Kazakh]
7. Myn bir makal. Zhiyrma ush zhoktau. [A thousand and one Proverbs. Twenty-three lamentations] / Ed.: A. Barzhaksy balasy, A. Baitursynuly, A. Bokeihanuly. Almaty: Kazakstan, 1993. 96 p. [in Kazakh]
8. Konyreva, I.V. (2003). Plach kak fenomen russkoj kul'tury. Avtoreferat diss. kand. kul'turologii. [Crying as a phenomenon of Russian culture. Abstract of dissertation of the candidate of cultural studies]. Komsomolsk-na-Amure. <https://www.dissercat.com/content/plach-kak-fenomen-russkoj-kul'tury> [in Russ.]
9. Abduov, M., Abduova, N., Stanciu, N. (2019). Image, Function, Meaning, and Structure: The Role of Aphorisms in the Kazakh Epic Poem Kyz Zhibek. *Studia Mythologica Slavica*. Pp. 99-118. <https://doi.org/10.3987/SMS20202306>
10. Babizhan, B.Z., Berdibay, A.R., Baisakalova, A.B., Chukmanov, Y.T., Ulkenbaeva, A.N. (2021). Contemporary Song Folklore of the Kazakhs of the South-West Zhetysu: The Experience of Musical and Regional Research. *International Journal of Criminology and Sociology*, 10, 120-132
11. Kabilova B. (2005). Zpenske pesni - zhenskie istorii. In: Zhenskaya ustnaya istoriya: Gendernye issledovaniya. Chast' II. Bishkek: OF «Centr izdatel'skogo razvitiya». -512 s. Ss. 417- 449. [Women's songs are women's stories. In: Women's Oral History: Gender Studies. Part II. Bishkek: PF "Publishing Development Center". 512 p. PP. 417- 449]. [in Russ.]
12. Shakhanov M. (2000). Zhana kazaktar: Tandamaly zhyrlar [New Kazakhs: Selected Poems] //Ed. K. Agybaeva. Almaty: Bilim. 224 p. [in Kazakh]
13. Abdirashev Zh. (1991). Olender zhinagy [Collection of poems]. Almaty: Zhazushy. 190 p. [in Kazakh]
14. Kamalashuly B. (2006). Kazaktyn bajyrgy baspanalary, uj-zhihazdary, ulttyk kiim-keshek, ydys-ayak, as-susyn, tamak-tagamdaryna katysty salt-dasturleri. [Native Kazakh shelters, home-furniture, national clothing, tableware, drinks, food-traditions and customs related to food]. Almaty: Oner. 152 p. [in Kazakh]
15. Bopajuly B. (2020). Kazak halkynyn zhoktau zhyrlaryna tusinik. [Interpretation of the Kazakh people's lament poems]. Almaty. 32 p. [in Kazakh].

### ПЕЧАЛЬ И ГОРЕ В ПОМИНАЛЬНЫХ ПЕСНЯХ КАЗАХСКОГО НАРОДА

*К. А. Жакибаева*

Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, Казахстан  
kalipanur@mail.ru

В статье описывается самобытность жоктау - поминальных песен, оплакивающих умерших. Приводятся фактические данные и обоснование создания и исполнения жоктау. Излагаются конкретные представления об истории возникновения, мотиве исполнения, сущности и содержании каждой поминальной песни. Выявляются оригинальные черты этого вида устного народного творчества, исполняемого в стихотворной форме, с мотивом печали. В поминальных песнях приводятся перечисляются достоинства и нравственные поступки умершего. Большое значение придается содержательности и художественности поминальных песен. Описывается специфика их исполнения. Поминальные песни передают уникальные черты характера умершего, все доброе, что он сделал для своего ребенка, нравственность, которую оставил потомкам. Песня плача выявляет человеческие стороны, которые отличают умершего от других. Это символ

уважения к умершему. Ее цель показать народу добрые дела и труды умершего, независимо от его возраста. Важность оплакивания заключается в увековечивании памяти о человеке, его труды и следа, который он оставил в наследство следующим поколениям.

**Ключевые слова:** поминальная песнь, интерференция жанров, смерть, умерший человек, лирико-эпические и драматические стихи, категория

## SADNESS AND GRIEF IN THE MEMORIAL SONGS OF THE KAZAKH PEOPLE

**Kalipa A. Zhakybaeva**

Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan  
kalipanur@mail.ru

The article describes in detail the identity and the motive of Kazakh mourning called 'zhoqtau'. The factual data and justifications on the utterance, publication of lamentations are given. Specific ideas about the history of the origin, the motive of singing, the essence and content of each lamentation are presented. We stopped at the originality of this type of oral writing, which is transmitted in verse form with a sad motive. It provides concrete examples and facts about the virtues and moral actions of the deceased person. Great importance is attached to the content and artistry of lamentations. The specifics of zhoqtau pronunciation are also described. Deep meaningful descriptions are given about the unique qualities of the deceased, about the good that he did for his child, about the morality that he left to posterity. The song of crying reveals the human sides that distinguish the deceased from others. It is a symbol of respect for the deceased. Its purpose is to show the people the good deeds and works of the deceased, regardless of his age. The importance of mourning is to perpetuate the memory of him, to leave his works and traces that he left as a legacy to the next generations.

**Keywords:** memorial song, interference of genres, death, deceased person, lyric-epic and dramatic poems, category

### АВТОР ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

**Жакибаева Калипа Аманбаевна** - ғылыми басылымдар мониторингі бөлімінің корректор - маманы, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті. Мекенжайы: 050000, Қазақстан, Алматы қ., Гоголь к. 114, 1- корпус; kalipanur@mail.ru

### СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

**Жакибаева Калипа Аманбаевна** – специалист- корректор Отдела мониторинга научных изданий, Казахский национальный женский педагогический университет. Адрес: 050000, Казахстан, г.Алматы, ул. Гоголя 114, корпус 1; kalipanur@mail.ru

### INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

**Kalipa A. Zhakibayeva** - proofreader-specialist, Department of Monitoring of scientific publications, Kazakh National Women's Teacher Training University. Address: 050000, Kazakhstan, Almaty, Gogol St. 114, Building 1; kalipanur@mail.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Received 20.09.2022

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted 27.09.2022